
Aproximació a l'estructura agrària d'un municipi valencià de secà: Cervera del Maestrat a la segona meitat del XVIII¹

Casto Sorlí Moliner
castosorli@hotmail.com

¹ Tesina de màster. Veure C. Sorlí (2010).

I. Introducció

82

Cervera del Maestrat és un xicotet municipi de la comarca del Baix Maestrat de 94'7 km², al qual resideixen actualment poc més de set-centes persones. El nucli urbà està situat al cim d'una muntanya de la serra Vall de l'Àngel. En la part més alta de la població i coronant la muntanya trobem el Castell, controlant part del curs de la Rambla i un ampli espai comarcal.

El Castell ocupa la lloma de la muntanya i s'assenta sobre una superfície de més de 5.000 m². Aquest enclavament militar mostra proves d'establiments humans de l'edat del ferro i període iber. La principal fortificació s'edifica en temps de sarraïns. Posteriorment, amb la conquesta cristiana serà ampliat i reforçat, formant part de l'Orde de l'Hospital, primer, i de Montesa, posteriorment. Es tracta de l'enclavament polític i militar que donarà origen a la comarca com a entitat jurídica i territorial (Bailia de Cervera). A pesar de la importància estratègia, militar, política, religiosa... de Cervera, aquesta deixa de ser la vila important quan els mestres montesians es traslladen a Sant Mateu, vila més ben comunicada, terres més fèrtils, més recursos hídrics, més espai per edificar, etc.

A pesar de la presència del Castell, els seus veïns (llauradors i pastors) viuran d'esquena als processos polítics i militars. Més pròxima serà la presència religiosa en la vida quotidiana del poble, sent Cervera seu del Priorat (primer al Castell i després a la parroquial). En aquest sentit, no queda pràcticament testimonis de personatges feudals en la toponímia urbana ni en la memòria local. Solament Felipe Marimon² trenca eixa evidència. El rígid control feudal i diverses decisions econòmiques, com l'arrendament de les millores deveses a veïns i consells municipals d'altres municipis, serien algunes de les causes de distanciament entre l'Orde, els veïns i el consell municipal durant la baixa edat mitjana i edat moderna (Ferreres, 1988 i 2009; Sanmartin, 1985 i 1990).

A mitjans del set-cents, Cervera continua sent una vila eminentment rural. La vila a penes ha crescut urbanísticament des de l'edat mitjana. Serà a partir de la segona meitat del XVIII quan s'inicia una expansió extramurs (actuals C/Marimon, Sta. Bàrbara, Pl. Fàbriques...). Altra forma de poblament generalitzada és la que es distribueix dispersament pels diversos masos, herència de l'edat mitjana (Mas de na Bonjorn, d'en Losco, del Veguer, de la Gargalla, etc.).

La població, dedicada a tasques agrícoles i ramaderes, respon a les característiques de la societat tradicional del moment: mentalitat conservadora, manteniment de tradicions i estructures feudals, reproducció i transmissió del coneixement, valors i del patrimoni familiar, així com unes fortes creences o tradicions religioses.

A grans trets, l'objectiu de l'estudi és elaborar un mapa general de l'estructura agrària de la Cervera de la segona meitat del XVIII.

² Felipe Marimon Salvador (Cervera 1558-Perfugas 1612). Veure: Joan Borja (2004).

Respecte al sector agrícola, cal determinar quins eren els cultius, tipus d'explotacions i usos, la distribució pel terme, com es desenvolupen durant el període, quina era la producció. Determinar la presència i proporció de cultiu de regadiu. Determinar quins cultius comercials es desenvolupen o consoliden, etc.

Quant al sector ramader, es pretén determinar la seua incidència econòmica i intentar determinar si és una activitat d'orientació comercial o d'autoconsum. Es tractava de masos i corrals en plena activitat o contràriament es tractava d'edificacions abandonades i herència de l'apogeu del passat medieval de la llana?

Altres aspectes d'estudi són les relacionades amb la indústria i l'elaboració de productes derivats de cultius agrícoles i activitats forestals. A mode general, es pretén determinar un plànol general de la toponímia rural. Cercar si la documentació constata durant el set-cents la presència d'activitats i cultius que posteriorment quedaran fixats en la toponímia, cas de: Cigronets, Ordiàs, Artiga, Terracampana, Nogueràs, Morera, Freginal, Fàbriques, etc. A més de tots estos aspectes, era inevitable tractar altres qüestions com els temes socials i econòmics, aproximació als homes i dones llauradors i pastors. Temes com el nivell adquisitiu, nombre de propietats, nivell d'endeutament, etc.

II. Fonts i metodologia

L'estudi es fonamenta en fonts manuscrites d'arxiu i fonts bibliogràfiques, sent menys rellevants les fonts impreses.

En primer lloc, s'ha portat a terme el buidatge sistemàtic de diversos protocols notariais de l'Arxiu Municipal de Sant Mateu.³ També s'han treballat les dades notariais d'altres notaris de Cervera i dels quals disposàvem de ressenyes en fitxes.⁴ Les sèries documentals consultades han estat les compra-vendes de propietats (bàsicament rústiques), però també han estat indispensables els censos, cartes de pagament, capítols matrimonials, testaments, etc.

Quant a les fonts manuscrites, se redueixen a l'obra del botànic Cavanilles, del qual s'han elaborat taules i gràfics o a Lacroix.

Algunes qüestions s'han centrat en els treballs bibliogràfics, cas de riquesa i l'endeutament (Sanmartin); diversa documentació per contextualitzar aspectes del lloctinent de justícia i Establiments (Albiol); context agrícola i social del món rural valencià (Ardit), etc.

³ Arxiu Municipal Sant Mateu (AMSM), Protocols notariais, Josep Cervera, C-150, exp.4, (1757-58)

⁴ AMSM, Protocols notariais, Josep Cervera (1728-79); Jeroni Artiga (1730-1751); Tomàs Antoni Cervera (1762-1805).

III. Medi i recursos naturals

84

El relleu de Cervera pot definir-se com a molt irregular i poc fèrtil, format per una estratigrafia del Cretàcic inferior i amb predomini del terreny calcari.

Amb una altitud aproximada de 300 m. hi ha diverses elevacions que superen aquesta altitud. Al nord, només destaca la Perdiguera (516 m.), mentre que al sud i sud-oest apareixen la Xirivella (513 m.), Revoltons (635 m.) o les Navàries (461 m.).

El terreny irregular i rocós, improductiu i faltat de recursos hídrics, ha dificultat el seu cultiu i l'obtenció de rendiments en les tasques agrícoles.

La gran extensió del terme municipal i la ja citada irregularitat ha propiciat la creació d'una abundant xarxa hídrica (reguers, canons, barrancs, la Rambla, sénies, etc.), però d'una ínfima aportació hídrica. Només en períodes d'abundant pluviositat disposen de curs d'aigua. Però, al cet-cents els recursos hídrics segur que eren més regulars, com ho constata l'existència i construcció d'infraestructures: diverses sénies (B. la Torn, B. de l'Alba), diversos molins (B. de Sant Mateu), pous, basses, etc.

Abundants eren els pous, fonts i basses. Al XVIII constatem l'existència de la Font de la Caramela (antiga font de Pere Xerta), la Font de sant Vicent i la font de la Serverola. Destinades totes al consum humà, animal, regadiu i neteja (safareig).

Més abundants eren els pous, d'escassos recursos: Martí, de la Roca, d'Oriol, Donnat, de na Tomasa, etc. També abundant eren les basses per abeurar els ramats: d'en Blaus, dels Horts, comuns de la rajoleria, bassa nova, del Pinello, etc.

Al set-cents hi ha indicis d'irrigació mitjançant l'ús de fonts, sénies i segurament perxes basculants. Localitzem indicis a la Font de Pere Xerta i a la Basseta dels Horts. En quant a l'ús de la sénia constatem la presència d'almenys dos sénies a l'Albereda,⁵ una al barranc la Llaude (propietat de les monges agustines de Sant Mateu) i presumiblement estaria en ús de la Reguer.

Entre els recursos minerals i naturals trobem el marbre, l'argila, el carbó o la calç. Una activitat industrial amb explotació dels recursos naturals de la segona meitat del set-cents fou la rajoleria (monopoli municipal). D'aquesta rajoleria, tenim dades del seu arrendament per part de la Junta de Propios", la qual l'arrendava l'any 1817 a "*Vicente Ferreres texedor de la Jana el texar por 15 años (...) en un estado deplorable, con el edificio inmediato al horno en terminos que necesita de repararse (...) Se le concede al arrendador toda la malesa de la tierra común del Coll titulado de la Basa (...)*"⁶

⁵ AMSM, Protocols notarial, à Antonio Cervera, C-138/1, 1772. Veure C. Sorlí (2008 b)

⁶ A. Sanmartin (1990), p. 60-61 Els preus eren: 100 teules a 16 reals de velló; 100 quadrons a 16 reals de velló; ladrillo a 11 reals; La resta d'anys, l'obra es vendrà a 1 real de velló menys.

Entre els recursos vegetals i forestals trobem diverses varietats arborístiques: carrasques, roures, serveres, àlbers, noguers. Quan a les varietats arbustives i plantes autòctones: palmito, argelagues, romigueres i espàrrecs, coscoll, llentiscle, romer i “fornilla”, timó, baladre, té roquer, espígol, llicsó i un llarg etcètera.

Per últim, Cervera gaudia d'una variada i rica fauna. No és fàcil constatar documentalment totes aquelles espècies animals del terme municipal. Diverses fonts fan almenys menció a alguns d'ells, cas dels Establiments i Ordenances municipals de les diverses viles. Podria parlar-se de conills, porcs-senglars, perdius, torts, coloms, guatlles, raboses, llops, etc.

IV. Medi humà

a) Població i poblament. L'estructura social

La població de l'any 1787 era similar a l'existent a mitjans del segle XX (1.167 hab.), segons les dades del cens de Floridablanca. Major seria l'índex de poblament, considerant el menor nombre de cases i carrers del casc urbà.

TAULA D'EVOLUCIÓ DE POBLACIÓ A CERVERA (1646-1794)

VECINDARIO 1646	PRAGMÀTICA 1692	VECINDARIO CAMPOFLORIDO	PADRÓ EQUIVALENT 1730	CENSO FLORIDAB. 1787	RELACION DIARIO DE VALENCIA	CAVANILLES
224 vecinos 806 hab.	135 vecinos 486 hab.	98 dades de J. Correa 353 hab.	72 vecinos 260 hab.	1.167 hab.	283 vecinos 1.019 hab.	300 vecinos 1.080 hab.

Font: J. S. Bernat (1994). Elaboració pròpia (Índex utilitzat: 3'6 persones per veí o foc)

Mitjançant les fonts notariales no hem determinat cap especificació a la residència. Pensem que en gran mesura la residència seria el municipi, sent també habitual les estades temporals al mas o corral, almenys en aquells més apartats del casc urbà.

La població es dedica majoritàriament a tasques agràries, principalment agrícoles i ramaderes. Les activitats són de tipus familiar, on participen tots els membres. També està difosa la tasca de jornalier durant alguns períodes de l'any agrari.

A més del gruix de la classe treballadora es documenten un alt índex de religiosos de diferent rang: prevere, prior, clergue, beneficiat. Altres oficis corrents són el d'escrivent, tragner, metge, comerciant, ferrer, fuster, etc. Quant al nivell cultural i d'alfabetització, s'evidencia un alt índex d'analfabetisme.

b) Condicions de vida i treball

El règim feudal, segons els treballs comparatius, ens parlen d'una major rigidesa en els senyoriats laics i eclesiàstics (cas de Cervera), que en els de reialenc, com també constata Ardit. L'altre fet condicionant, més que el social o jurisdiccional, és com assenyalava Ardit el condicionant físic. Diferenciem terres planes, fèrtils, rendibles, amb recursos hídrics, cultius comercials, enfront a altres terres en les que s'inclou Cervera: muntanyós, falta d'aigua, necessitat d'abancament, etc.

La pressió del règim senyorial calia ser rebaixada amb el frau i l'ocultació de dades, efectuada en la omissió de producció o de població. A les condicions socials i econòmiques feudals valencianes cal valorar els drets de l'Església amb contribucions (delme i primícia). Estes contribucions s'estableixen sobre el gra, vi i ramat, generalment, i oscil·lant entre 1/8 i 1/16 de la collita. Habitualment, la primícia era cobrada per rector local, mentre que el terç-delme era tributada a favor del rei o senyoria. A més de les condicions tributaries, legislació feudal, control religiós i de la mentalitat, cal valorar les mancances tecnològiques i tècniques per al desenvolupament de les activitats agràries. Poc ostentoses eren les vivendes locals, els mitjans de transport (a peu i per camins en pèssim estat) i altres recursos com l'aigua, els mètodes d'il·luminació i calfament de les llars, etc.

V. Economia local

a) Conjuntura agrària

Conjunturalment no podem més que cenyir-nos a les constatacions generals valencianes que efectua Ardit, tals com l'experimentació de canvis i avanços en l'especialització de cultius de rendiments elevats i en produccions orientades al mercat. A saber, la morera o la vinya, per exemple, a Cervera. A nivell general també hi ha constància a la depressió (174-1760) i al període d'expansió (1770-1780), moment que s'assoleix l'obtenció de rendiments decreixents. Semblen no ser greus les caresties i la plaga de llagosta (1756-59). Respecte al preu de l'oli, el qual s'incrementa durant la dècada de 1760 i es dispara a partir de llavors, no pareix apreciar-se un creixement productiu en el cas cerverí.

b) L'endeutament: el crèdit

Dos de les principals problemàtiques que afecten a l'agricultor del set-cents, són per un costat la falta de terres lliures, la majoria estan amortitzades (Església, ordes militars, noblesa secular), i per altre, la falta de recursos, la qual cosa porta a l'endeutament del llaurador (Pisón; Fontana, 1983, 9-10).

Tal i com indica Ardit, el llaurador es veia obligat a endeutar-se per poder explotar les seues finques. Generalment es realitzava mitjançant la obtenció de crèdits que consistien en l'endarreriment dels pagaments, fet que en nombrosos casos s'arrastraren importants quantitats per temps prolongat. Aquesta tolerància es deu, segons Ardit, a diversos factors (usos consuetudinaris, relacions clientelars o aliances familiars). Altres fórmules eren els pòsits, amb l'avançament de la porció de gra per a la sembra i préstec en diners. També es dona el crèdit privat. Altre mètode era la carta de gràcia o retrovenda, consistent en l'encobriment d'un crèdit per la venda d'una propietat a un preu superior al real, amb la possibilitat de tornar-la a adquirir en un moment prefixat. Per últim, trobem el censal, el mètode més habitual de préstec amb un interès del 3-5%. Aquest no és un préstec comú *"pues mientras este, llegando el momento o plazo, había que devolver el capital prestado, en el censal el campesino es libre de devolver el capital o no, y de hacerlo cuando el quiera"* (G. Sanz, 1951). Mentre el llaurador no torna els diners prestats (principal) a de continuar pagant cada anys el rèdit o interès (pensió) a l'Església. Alhora, un any de mala collita, pesta, plaga... podia provocar la impossibilitat del seu pagament i l'apropiació per part del creditor. La terra passa a ser un mitjà d'especulació.

A Cervera són pocs els llauradors que podien fer front al pagament de rèdits i després del principal. Quant si que podien fer-ho rebien la certificació notarial. Són nombroses les generacions que paguen rèdits després d'haver heretat. Moltes d'aquestes propietats acabaran en mans de l'església parroquial de Cervera al no haver pogut pagar el principal (Sanmartin, 1985, 73-76).

A mitjans del set-cents el nivell d'endeutament és elevat i a nivell general provoca una fractura social en la que rendistes forans es faran amb importants propietats agràries (compra directa, crèdits personals amb dret sobre les parcel·les, repartiment de terres de "propios"). En el cas particular de Cervera, cal aprofundir més per valorar està tendència i en el paper que juguen famílies com: els Salvador, Roig o Marimon.

c) Recursos econòmics, condicions materials i aixovar

Ardit ha defensat la idea d'una realitat complexat, contraposat a valoracions, més tendencioses, d'il·lustrats o reformistes agraris. Cas de Cavanilles o Teodor Llorente.

Una font per avaluar aquest punt són els protocols notarians. Dels dotze testaments consultats, s'aprecia una limitació de recursos en una població gairebé centrada en la subsistència, preservació del nucli familiar i assegurar la producció per a la següent temporada. En molts casos no es disposa ni d'una vivenda completa, sinó que una família l'ha de compartir, vendre o donar alguna habitació com herència. Cal valorar l'augment demogràfic i també el fet que la mortalitat poguera produir el trencament de la unitat de producció familiar, amb les conseqüències econòmiques

derivades. Els protocols també indiquen que les propietats rústiques eren poques (una o dos) i en algun cas algun bancal més.

A banda de la classe popular trobem altres famílies o persones benestants o un poc més acomodades de les que, però, coneixem poc (metges, sastres, escrivans, jurats, síndics...). Entre les famílies elitistes del període caldria fer un seguiment als Salvador, Marimon i als Roig. Famílies amb càrrecs religiosos i serveis a la corona, terratinents, polítics, etc.

L'aixovar i el mobiliari d'una casa típica era ínfim, mentre que l'utilatge agrari era més abundant i variat. Entre el mobiliari i aixovar habitual trobem: la roba, la vaixela, cadires, llits o matalassos, llençols, taula, mantells, tovalles i els útils de cuina. Quant als animals de tir, podríem trobar: bou, matxo, mula o cavall, i entre els estris de treball necessaris per a les tasques agrícoles o ramaderes: aladre, carro (en alguns casos), aixades, llaones, cabassos, falç, esquiladora, "cuba" de vi, etc.

Quant als productes bàsics citem els que apareixen en l'arrendament de la tenda (monopoli) de l'any 1798:

"arroz, aluvias, especias, jabon, algodón, yesca. Lluguet, azufre, indio, caparrón, palo de tinte de todos los colores, seda blanca, negra, azul y colorada, cintas para alpargatas y de palomar, ahujas de cabo y de coser, papel blanco y de estraza, azúcar, chocolate, bacalao, sardinas y espart" (...) A més, podia vendre "todos los tabacos y la sal (Sanmartin, 1990, 58).

VI. Estructura agrària de Cervera (1750-1800)

a) Paisatge agrari

El paisatge de l'entorn de la població seria bastant similar al que ofereixen algunes fotografies de la dècada de 1920 (Arxiu Mas). Un entorn amb absència d'arbustos, argelagues, malesa, etc. causat per l'alt nombre d'explotacions cultivades i també per la major presència de ramats. Bàsicament les rodalies de la població estarien formades per camps de cereals (blat, civada, ordi) amb garrofers, arbres fruitals o alguna parra pels marges.

És durant aquesta etapa en la que es degué viure, a pesar de la falta de documentació específica envers la qüestió, un apogeu de la tasca d'abancament i construcció de marges. Es van arrabassant parts de muntanya per guanyar terra, encara que siga poc productiva i siga precis fer desenes de marges. La necessitat de terra i l'augment demogràfic ho fan essencial.

Com s'ha indicat el paisatge seria prou diferent per la major presència de ramats (cabra i ovella). Així, els caminassos i serrades estarien contínuament transitats per ramats. També els enormes boscos

arbustius tindran vegetació baixa per la pastura continua, com en les antigues deveses d'Exaudí, Comunyer, Perdiguera, Mossul, Pallaresa, etc. I consegüentment, també els barrancs i esplanades de basses o pous estarien completament nets d'arbustos i malesa. Alhora, l'enorme quantitat de camins i passos per a persones i animals de tir, serien vies avui totalment abandonades (camins de pota o ferradura, camins de carro, entradors, etc.).

Els masos i corrals encara son durant al XVIII eixos vertebradors del territori, per on passen les principals vies de comunicació. La gran majoria d'ells ja estan documentats als segles XIII-XIV. La seua ubicació, mai aleatòria, busca llores i cara-sols. Dissenyats per estructures repetides busquen sempre la funcionalitat. Consten d'unes part cobertes, altres obertes. Els masos solien tindre una cisterna, en pocs casos forn, i una era enfront per a batre el gra.

b) Agricultura

- Propietat de la terra

A mitjans del XVIII part important de la renda feudal montesiana estava constituïda per monopolis i exaccions senyoriales heretats de la reconquesta. $\frac{1}{4}$ del delme per al bisbat i el $\frac{3}{4}$ del terç-delme de Montesa del segle XIV s'ha convertit en franca a canvi d'una quantitat fixa en diners, 200 sous (Sanmartin, 1990, 57). Dels monopolis existents l'any 1587, solament queda la ferreria i la carnisseria, havent desaparegut, suposadament, l'almàssera i les deveses. Altrament, s'han incorporat el monopoli de pescateria, corredoria, pes, taberna, forn de pa, pesos i mesures. També es rellevant recordar la venda en el passat per part del mestre de Montesa, d'una part de terme a veïns de Càlig "*la Almansul y Eisaudi para apasentar ganado*" per la xifra de 400 lliures (Sanmartin, 1990, 57).

Les deveses eren altre monopoli feudal. L'any 1320, la Orde de Montesa arrenda les pastures de la Batllia per uns 5.700 sous (20% de les rendes de la Batllia). Amb el temps, Montesa ven les deveses a particulars i municipis, i la resta foren usurpats o establerts en cens fixe i perpetu a favor dels Ajuntaments, el quals, en poc temps, passen a qualificar-les com "*Bienes propios o comunales*". A Cervera, la Orde va donar o vendre al municipi $\frac{1}{4}$ de les deveses, reservant-se la resta per al seu ús o arrendament. D'ací que només es parlara als documents públics d'arrendar "*los quartos de yervas de este termino llamados de la Perdiguera, Chirosa y Pallera*". Així, la Perdiguera fou arrendada successivament l'any 1787 per Jaime Anglés de Càlig per 145 lliures anuals, durant 4 anys prorrogables a 4 anys més. Les altres foren arrendades a particulars a principis del XIX (Sanmartin, 1990, 59).

Al Regne de València, els senyorijs solien tindre diferents drets de propietat (Ardit, 1990). Per un costat tenia cases i terres en plena

propietat, les quals s'explotaven mitjançant arrendament o parceria. Però la forma més generalitzada de cessió de les propietats fou l'emfiteusi. En aquest cas, el senyor solament posseeix el domini directe de terra, cedint el domini útil al llaurador. Aquesta cessió podia fer-se de forma col·lectiva (cartes pobla) o mitjançant cessions individuals. Aquest contracte emfitèutic dona dret al senyor a exigir diverses prestacions en diners o partició de fruits, així com una quantitat per les transmissions de propietats: lluïsmes, quindenis. També li atorga al senyor dret preferent en la compra de la propietat (dret de fadiga).

Durant el XVIII l'emfiteusi deixa de ser una forma d'explotació desitjada pels tinentes de la propietat directa, ja que no poden fer fora els ostentadors del domini directe, per tal d'instaurar cultius rendibles destinats al comerç, almenys a les zones de regadiu.

Altres terres emfitèutiques, ostentades per propietaris no cultivadors (institucions religioses, senyors alfonsins o burgesos), també podia donar-se el cas que s'explotaren mitjançant l'arrendament. En el cas de Cervera, hi ha un predomini de la propietat directa segons l'absència de referències en els protocols a tributs de propietat compartida "luïsmos" i "fadiga", solament es fa referència a les obligacions de "pecha" peita. El règim senyorial va representar un fre per al desenvolupament econòmic valencià del XVIII, però en cap cas una paret insuperable, com demostra l'expansió econòmica i demogràfica, on la burgesia va jugar un paper fonamental.

Un greu problema per al mercat de la terra el constituí la vinculació nobiliària i l'amortització eclesiàstica, retardant, també, el procés liberal de "propietat". Molts nobles vincularen el seu patrimoni o part d'ell a una línia successòria, generalment al primogènit, amb l'objectiu d'evitar la disgregació de les propietats i mantenint així una de les bases estructurals del sistema feudal.

En el cas de Cervera tenim diverses propietats que han estat amortitzades i que se'ns apareixen baix la denominació "mayorazgo": *mayorazgo de Roig*, *mayorazgo de Benito Valentí*. Algunes d'aquestes terres constitueixen diverses de les millors terres del terme: Sénia de Pepe Campos (propietat de les monges Agustines de Sant Mateu), la Sénia del Roig (*mayorazgo Roig*), els horts i bancals extramurs de la vila (freginal de Roig), etc.

Entre 1798 i 1805 moltes de les propietats i béns afectats, foren desvinculades i desamortitzades (Memòries, obres pies, fundacions, capellanies, etc.), i venudes en subhasta per un valor aproximat de 70.000 rals de billó (Ardit, 1990, 40). Aquest procés també procedeix a la redempció dels censos emfitèutics.

Els arrendaments consuetudinaris i la cohesió social de la comunitat camperola dificultava l'actualització de la renda dels propietaris urbans segons estudi realitzat a la Ribera Alta (Ardit, 1990, 63). Malgrat el procés de desposseïció dels llauradors i pastors, molts camperols posseïen considerables patrimonis o es beneficiaven de relacions contractuals gens

opressives. Altres propietaris, emfiteutes o arrendataris amb possessions mitjanes subsistien dels seus cultius i adquirien en mercats allò indispensable. Per baix d'aquests, un ampli sector de xicotets propietaris o arrendataris alternava el treball a les seues terres i explotacions amb el treball a jornal.

A mitjans del XVIII l'endeutament propiciarà una fractura social amb grans diferenciacions en les propietats agràries. Molts xicotets propietaris passaran a posseir xicotetes proporcions de terra, mentre que uns pocs grans propietaris incrementaran les seues extensions. De la mateixa manera, aniran desapareixent els propietaris mitjans (Pérez, 2004). Diversos estudis de mitjans del set-cents avalen aquesta tendència en les explotacions de regadiu, cas de Vallada.

- Tipus de conreus i extensió dels conreus

L'estructura de la producció agrícola cervera es similar a la dels segles XIV-XV. Altres cultius menys abundants eren la figa, diverses varietats de fruita, etc.

DISTRIBUCIÓ DE LA PRODUCCIÓ AGRÀRIA CERVERA (segles XIV-XV)

	Agrícola	Deveses i Boverals	
Terra campà	40%		
Vinya	20%		
Garrofa	15%		
Oliva	10%		
Hort	2%		
Total superfície	30%*	70%	100%

Font: J. Ferreres Nos (2009). Elaboració pròpia
 *13% restant de superfície agrícola indeterminada

Veiem que es rellevant la producció de blats. En períodes anteriors havia servit de graner de ciutats com Barcelona o València, junt a la producció de la resta de Maestrat, Ports i part de Terol (Rabassa, 2004, 1.269-1.290).

LA PRODUCCIÓ AGRÀRIA DEL MAESTRAT (1794)

	OLIVO Arrova	TRIGO cahiz	VI cantaro	SEDA libras	CRÍAS	ALGARROBA arroba	HIGOS arroba	CÁÑAMO arroba
CERVERA	200	1.500	700	-	1.700	400 A.	120 A	-

Font: J. Lacarra (1995). Elaboració pròpia

Molts dels cultius i produccions agrícoles del XVIII o anteriors són documentats a través de la toponímia. Tals com l'Ordrià, Cigronets, Vilaret, Terracampana, Olivereta, Morera, Garrofera, Mas de l'Allé, Mas de l'Allero, etc.

El cultiu de cereal ocuparia una menció destacada. Més difícil es determinar les varietats, extensió, producció. Panís, espelta, dacsa de bou (varietat de mill), blat negre o moro (pinso). També ordi, civada o sègol, sovint documentats com palla o alfals, destinats a ferratge del bestiar, serien algunes de les varietats (Ardit, 1990, 44; Albiol, 2003, 163).

DISTRIBUCIÓ DE CULTIUS I USOS. CERVERA (1750-1800). Dades parcials

	Cultius	Nº referències	%
1	Garrofa	19	21'8
2	Incult	19	21'8
3	Vinya	18	20'6
4	Terra campa	9	10'3
5	Figa	6	6'9
6	Devesa-Comú	6	6'9
7	Oliva	5	6'7
8	Fruta	2	2'3
9	Hort	1	1'1
10	Morera	1	1'1
	Total	87	100

Font: AMSM, protocols notarialss diversos. Elaboració pròpia.

Les rotacions podien ser de rotació biennal (blat o cereal inferior i guaret), mentre que la rotació més comú seria la triennal (blat, ordi, guaret; blat, panís, guaret; blat, ordi, lleguminosa). Respecte al regadiu, hi ha constància de la irrigació per millorar els rendiments de cultius (arbreda, hortícola o cerealístic).

Una de les principals produccions fou la de cereals, documentat com terra campa. Entre les àrees de distribució trobem la Coma, Costa del Femer, Almasul, la Ren, Mas d'en Ramon, Endèssim, freginal de Pasqual Roig, freginal del Portal de Morella, etc.

La vinya i la producció de derivats del vi seria la més desenvolupada durant la segona meitat del XVIII a Cervera i Maestrat, produint-se varietats com el carlon, verdiell o macabeu. La seua presència és important des de l'edat mitjana, però en aquest moment hi ha una intensa activitat exportadora pels carregadors comarcals, causat per la crisi de vins francesos amb la plaga de fil·loxera. Moltes són les partides amb referències a vinya: La Ren, Alba l'Àngel, Boveral, camí sant Mateu, Almasul, Quixala, Illa, Bonjorn, Xirosa, Mas de la Viuda, etc. Segurament també el Verdiell.

La producció de garrofa tenia al Maestrat i resta de territori valencià, possiblement, en el principal productor. Cervera (400 arroves), Benicarló (1800), Vinaròs (900). Segurament a Cervera li afectaria bastant la gelada de l'any 1793, sobretot en ombries. L'augment demogràfic i de bestiar de tir i transport, faria necessari augmentar la producció de garrofa. Els seus usos eren com pinso per al bestiar, aliment humà, laxant, etc. Partides

amb garrofers: Pou salat, costa del Femer, Àngel, Pla d'en Cabàs, Mas de na Lloba, Almasul, Pou Oriol, caseta del Bri, Jubaleny, Mas d'en Costa, etc.

La producció d'Oli (200 arroves/any) es troba per baix la mitjana comarcal. Tot i això seria una activitat habitual per consum propi (aliment, il·luminació, sabó). Hi ha constància d'obres al Molí de l'Oli, segurament per construir la planta alta de l'edifici, destinat a la ventilació "*Fran(cisco) Escura maestro albañil natural de Benicarlón ha hecho esta obra en el año 1755*" (Constante, 1983).

La figa a Cervera suposa la segona producció comarcal després de Xert, segons dades de Cavanilles. Solien plantar-se en les vores de les finques o junt a séquies i al cara-sol. A més dels topònims Pou de lafiguera, Figueral o Monte figueros, es documenta a la Coma, font de Pere Cherta, Canelles, Mas d'en Ramon, etc.

La morera és un dels cultius comercials que representa l'agricultura intensiva del XVIII. Solament hem constatat una o varies explotacions a la partida Canelles,⁷ que llinda amb l'evident topònim menor la Morera. La horticultura, generalment policultiu, és habitual però en reduïdes àrees concretes i per a autoconsum. Per una part hi ha explotacions que aprofiten recursos de fonts (Pere Xerta, Serverola). La més difosa seria la d'extracció d'aigua mitjançant sénia (Albereda, barranc la Llaude, Reguer). Altres tècniques podrien ser aprofitant recursos de barranc, pous o basses amb l'ajuda de perxes basculants, povals, etc. Per exemple a la Basseta dels Horts. Serien habituals les rotacions d'hortalisses, lleguminoses, ferratges i cereals. Ara per ara, no hem documentat altres cultius comercials com la taronja, cacauet o cotó.

Altres produccions serien les de fruites o fruits secs com l'albercoc, nou o la cirera.

- Tipus d'explotacions

A nivell valencià, les explotacions familiars eren les predominants considerant el domini útil com a propietat. Els xicotets propietaris agraris (tant de domini ple com de domini útil) treballaven les seues pròpies terres amb mà d'obra familiar, solament en moments puntuals contractava assalariats. Durant el set-cents, Ardit, també indica que es produeix una concentració agrària, en la qual molts propietaris (burguesos urbans, comunitats eclesiàstiques, aristòcrates) utilitzen l'arrendament a curt termini per explotar les terres. El mateix autor es refereix a arrendaments pròxims a l'emfiteusi i amb peculiaritats consuetudinàries per l'explotació de terres de masos. Es tractaria d'arrendaments de quatre a sis anys, generalment (Ardit, 1990, 41) Aquest tipus d'arrendament donaria una estabilitat als masovers, alhora que propiciaria una falta de dinamisme en quant a la inversió i millora de tècniques, innovació de cultius, etc.

⁷ AMSM, Protocols notarials, Josep Cervera, C-150/4, 1757, foli 2. Testament d'Antonio Prats

L'argumentació que molts propietaris actuaven com absentistes no és sempre certa. Si de forma genèrica és parla sovint de "cultivar a ús i costum de bon llaurador", també se donaven casos d'incloure clàusules més explícites. Per exemple establint el nombre de llaurades que s'havien d'efectuar, disposició dels arbres, rotacions, etc.

- **Tècniques i tecnologia**

El pes de l'agricultura tradicional a Cervera és innegable en quant a tècniques i conreus. Els indicis avalarien un creixement extensiu de la terra cultivada, bàsicament destinat a cultius cerealístics i arbustius marginals. L'augment de l'extensió de terres explotades seria el factor principal del creixement demogràfic. Mentre que terres incultes fins ara passen a cereal, altres més pròximes al nucli urbà, seran transformades a cultius orientats al comerç: vinya, olivera o inicis de l'ametller.

El sistema local continua basant-se en l'autoconsum derivat del rendiment progressiu decreixent, destinat una part excedent al comerç. Es generalitzen cultius comercials com la dacsca (blat de moro), panís, etc. Es fa present el cultiu de morera, conreu de tecnologia complexa destinada a cria de cucs i el filat de la seda.

Sovint por produir-se una saturació de l'agricultura tradicional per la limitació d'adobs, fet que obliga a deixar la terra en guaret biennal o triennal. Els adobs solien ser mixtos (vegetals i animals). S'usava palla i altres restes de plantes (naps, faves) que eren cremats (fer gavells) per a produir l'adob. També era comú replegar fems dels corrals i de les vies pecuàries. Sembla, com la resta de valencians, continuaren usant un utilatge tradicional, tenint poca difusió les recomanacions d'agrònoms il·lustrats en eines com l'arada de pala o la màquina cultivadora. Recordem que perdura l'ús del forcat romà. Entre els pocs avanços, es trobaria la introducció de l'entauladora de claus per aplanar la terra de l'hort.⁸ Hi ha, per tant, un predomini de l'ús de la fusta a nivell local. Caldrà esperar a la revolució industrial per a difondre's l'ús del ferro. En el cas de Cervera, concretament, no serà molt difosa fins al segle XX, introduint-se en carros, sènies, etc.

- **Ramaderia**

Les característiques orogràfiques i l'extensió del terme han possibilitat que la ramaderia fos la principal activitat local durant segles. Des de l'edat mitjana entraren ramats de Càlig o Sant Mateu a pastar al terme de Cervera. També es constata la transhumància de ramats de Sant Mateu o Cervera cap als Ports de Morella i terres baixes de Terol, i a la inversa (Sanchez Adell, 1993, 354-356).

⁸ Arxiu Municipal Vinaròs, Establiments Lloctinent Justícia., (1647), Establiment 37 (53 al llibre), Veure: Albiol (2003), p. 179

La majoria de masos del moment eren d'obra molt anterior (segles XIII-XIV). El que si serà obra d'aquest moment seran, presumiblement, alguns corrals o corralisses que no es documenten a l'edat mitjana o inicis de la moderna. Possiblement el de Castellés, Terrafort, Constantinos, Pulero, etc. Les terres de pastura (comunals i terres de propis) estaven estratègicament repartides pel terme i ocupaven espais difícils d'adaptar a cultius. La seua extensió i llandes eren ben conegudes per pastors i agricultors des de temps medievals, a pesar de conflictes per les mateixes delimitacions o infraccions. A més, estava delimitat el seu perímetre mitjançant mollons o fites. Casos d'Exaudí, Perdiguera, Comuner (inclòs Camer), Coll de la Font, Coll de la Bassa, Comuns de la Rajoleria, Coll de Caballos, Mossul o el Boveral.

Al divuit es comptabilitzen 1.700 caps de ramat (oví i cabriu), xifra considerable, però lluny dels 5.500 caps censats l'any 1510, quan ja havia part de decadència en el comerç de llana al Maestrat. Cal indicar que entre eixes xifres no es determinen els caps de ramat de poblacions veïnes (Càlig o Sant Mateu) que pastaven o tancaven al terme de Cervera. Durant la segona meitat del set-cents els protocols notariais indiquen una certa tendència a l'abandonament d'alguns masos, corrals o corralisses, parlant sovint de "*paridera o carralissa en mal estado*". Seria la causa del pas del pasturatge a la producció de vi, en bona mesura. Les principals cabanyes eren d'ovelles, sent molt inferior el de cabres.

També era habitual la cria de porcs, conills, gallines per complementar la dieta familiar. En molts dels casos, aquestos es tenien en corrals urbans o en corrals o pallisses de la mateixa vivenda familiar. Entre el bestiar indispensable estava la mula o el cavall, els quals experimenten un augment durant el set-cents, segons Ardit, substituint progressivament els bous. L'avantatge de les noves bèsties de tir, és que s'adapten millor al terreny i s'aprofiten com a bèstia de tir i, també, de transport. Els protocols i els establiments demostren la presència de muls, mentre que el cavall estaria més reduït a agricultors més benestants.

Poc coneixem d'infraestructures o obres realitzades en aquest moment, ben probablement perquè es recorreria al manteniment de les ja existents (caminassos, basses, pous, saleres, abeuradors, etc. i que en part ja existien al segle XIV, quan el mestre de Montesa nombra a Guillem Ballester per dirigir les obres (J. Sorlí, 1998).⁹

- **Altres activitats de producció**

Són diversos els oficis o activitats agràries desenvolupades, però en molts casos no es documenten per ser activitats temporals o perquè no estan sotmeses a control fiscal.

Una de les activitats habituals durant el XVIII fou la relacionada amb l'extracció de recursos naturals, cas del marbre. Tres foren les canteres

⁹ Arxiu Històric Nacional, OO.MM, Montesa, Llibre 828-C

explotades i que donaven diferents varietats i colors. Com deia Cavanilles, “no hay pueblo en el reyno que reuna en su término mayor copia y variedad de mármoles que Cervera” (Lacarra, 1995, 240). Una era la cantera de la Trinxera, conegut actualment com Costa i Saldó. La segona era la de la Perdiguera, i finalment havia una tercera pel Barranc dels Teudes, topònim extingit.

Altres recurs natural era l'argila. Una mina d'argila estava ubicada junt al Coll de la Bassa. Apareix citada en un cens d'Antonio Cardona i altres a Raimundo Sorlí i altres, en la partida l'Alboreda, citant-se “los Comunes de la Balsa del Texar” i altres explotacions o llocs.¹⁰ La rajoleria fou un monopoli municipal documentat l'any 1817, quan s'arrenda a un veí de la Jana (Sanmartín, 1990, 60-61).

*“por motivo de hallarse el texar en un estado deplorable, con el edificio inmediato al horno en terminos que necesita repararse (...)
 Que el horno, arcos y casa y moldes, ha de ser todo de cuenta y cargo el componerlo del dicho Ferreres (...)
 Se le consede al arrendador toda la malesa de la tierra común del Coll titulado de La Basa, sin que vezino alguno pueda cortarla a fin de que sirva apra coser en el horno del referido texar.”* (Sanmartin, 1990, 60-61).

L'oli, formava part de la coneguda com trilogia mediterrània: oli, blat i vi. Amb dalt i baixos, però ha estat immemorialment present als camps de Cervera. Les identifica Cavanilles mentre baixa de Sant Mateu a Cervera, assenyalant que es veien “robustos olivos”, que es trobaven a les partides Molló, Camí Sant Mateu, Colls o Olivereta. Poques dades tenim del molí de l'Oli (monopoli de Montesa), el qual tingues les seues terres (oliveres, vinya i blat) sotmeses a rendes d'1/9 de la producció (Ferrerres, 2009, 240-305).

Una indústria força desenvolupada fou la de l'aiguardent. Dels 700 càntars produïts segons Cavanilles entre 1793-1794, una part d'eixa producció s'exportaria en forma de vi pel carregador de Benicarló, baix la denominació Vi de carlon. Altra part aniria destinada a consum propi, sobretot els de menor qualitat. Finalment, les pitjors collites es destinarien a la producció d'aiguardent. Són diverses les fàbriques o “alambiques” d'aiguardent que es desenvolupen durant la segona meitat del XVIII a la majoria de poblacions del Maestrat (les Coves, la Jana, Vinaròs (Piqueras, 1981). Al Maestrat, l'exportació d'aiguardent suposava 1/12 de les exportacions de vi a finals del XVIII i principis del XIX (Piqueras, 1981, 10-11).¹¹ L'any 1789 es dona l'autorització per construir una fàbrica a la Timba del Porta del Càlig, extramurs de la població.¹² Amb el temps se'n construïren més, per la simple raó que la plaça, passaria a denominar-se Plaça fàbriques. Una altra es trobava a l'antic mas de Pere Xerta, baix la Font de la Caramela, la qual existia l'any 1789, segons

¹⁰ AMSM, Protocols notariais, Tomàs Antonio Cervera, C-138/1, 1772, fol 14b-16a,

¹¹ Arxiu Municipal Vinaròs, (1787), leg. 9-6, fol. 81; (1790-93), leg. 9-8 a 11; (1795), leg. 9-12

¹² AMSM, Protocols notariais, Tomàs Antonio Cervera, (1789), C-22/2, f. 11 b

testament de Manuela Ballester “*bancalito que está debaxo la fabrica de aguardiente de la heredad de la Fuente de Pere Cherta*”.¹³

Diversos eren els forns de calç espargits pel terme. La finalitat era la producció de calç per a la construcció, fungicida, fertilitzant, etc (Sanz, 1991, 85-101). Generalment es localitzaven prop de la matèria prima o del lloc de construcció.

També seria habitual la producció de carbó, normalment en muntanyes llunyanes de la població com el Tormo, Xirivella o les Navàries. Normalment consistia en la combustió de carrasca.

Altra producció històrica a Cervera fou l'apicultura. Els mateixos agricultors escampaven basos amb la finalitat d'obtenir mel de romer (generalment de diverses flors). La producció de mel i cera tingué diverses finalitats com aliment, il·luminació, etc. Ja al segle XIV es documenta un comerciant cerverí (Joan Siurana) adquirint la producció de 60 basos, pels quals paga 10 florins com senyal i 28 sous per quintar de la producció de maig, i 20 sous per la d'agost (Rabassa, 2004, 1.280). Altra constatació és el topònim fixat com Assagador dels Avellés, dintre de la devesa d'Exaudí i Mossul.

La producció i consum d'all també queda reflexada per la toponímia: Mas de l'Aller, Mas de l'Allero o Plaça dels alls, topònim ja perdut. També fou generalitzada l'explotació de palma de margalló per la elaboració de cabassos o cadires.

La caça ha estat, també des de temps immemorials, una activitat arrelada al Maestrat i Cervera, en particular. Diverses serien les tècniques usades, parany i filat principalment. Però també segurament recurrent a la llosa, escampat d'espars per les basses, etc. L'objectiu era la captura de torts i altres ocells per a complementar la dieta alimentaria familiar. Altres activitats, com la silvicultura, serien també presents a l'època: recol·lecció de mores per a fer mermelades, bellotes per alimentar el bestiar, etc.

Per últim destacar l'explotació de la fusta. En alguns casos fruit de les tasques d'arrabassament de noves terres. En altres casos fruit de la programació duta a terme per la monarquia. Diverses eren les varietats d'arbres talats per a la construcció de vaixells de la marina o amb altres finalitats. Principalment es tractava de roure, carrasca, àlber (blanc o negre) i noguer, com constata el manifest efectuat per Pedro Villanueva entre 1782-1783 referent a la governació de Peníscola (Lacroix, 1801).

VII. Conclusió

Una primera conclusió obtinguda és el creixement demogràfic que experimenta el municipi, en part determinat per l'augment de rendiments decreixents, el qual promourà alhora la roturació de noves

¹³ AMSM, Protocols notarials, Tomàs Antonio Cervera, (1789), C-22/2, f. 13 b

terres per la oferta de mà d'obra. Segons les dades fiscals després de la Guerra de Successió la població es multiplica fins sobrepassar els mil habitants.

Els recursos naturals i minerals són variats i permeten desenvolupar diversos oficis i activitats (fusta, palma, carbó, calç, argila, marbre, etc.). Més limitats són altres recursos com l'aigua. Cal recórrer a obres i enginyers per obtenir-la (fonts, basses, abeuradors, pous, sènies).

Les condicions de vida i treball, no són gens benevolents. Limitació de recursos, tecnologia arcaica, pressió contributiva, així com el condicionat físic, fan de la vida i treball una lluita per la supervivència i assegurar la collita de l'any pròxim. La majoria de famílies viuen amb allò essencial (casa o part d'una casa, animal de tir, vaixella, roba i aparells de treball). L'endeutament és una constant que es va transmetent generació detràs de generació entre les classes baixes, possibilitant la acumulació de terra en mans mortes. Per tant, la terra es converteix en un mitjà d'especulació.

En quant als cultius, la garrofa, la vinya i els cereals constitueixen el gruix del sector. Un poc inferior sembla ser la producció d'oli. Altres cultius són la figa (120 arroves), algunes fruites i diversos cultius d'horta. Cal destacar l'increment de la producció de vi i la introducció d'alguns cultius comercials com la morera.

La ramaderia també suposa un sector força important en l'economia local (1.700 caps), encara que lluny de xifres de segles anteriors. Hi ha també indicis d'abandó d'alguns corrals, segurament propietaris que s'introduiran al món de la vinya (vi, aiguardent). Quantitativament, l'espai destinat al past d'ovelles i cabres és important. Si a l'edat mitjana estava entorn al 70%, a mitjans del XVIII hauria disminuït encara que no significativament, donat que les grans deveses del terme s'han mantingut incultes (en gran part) fins a l'actualitat (Exaudí, Perdiguera i bona part de la Mossul).

Es constata l'expansió de la vinya i la seua vessant comercial, sobretot amb l'edificació de diverses fàbriques d'aiguardent.

També es corrobora la presència d'una major vegetació arbòria, part d'ella controlada i inventariada per la monarquia, amb la finalitat de construcció de vaixells per a la marina i altres usos. 3.806 carrasques, 973 roures, 21 noguers, 43 àlbers blancs i o 3 lledoners apareixen inventariats en una visita de montes per Pedro Villanueva (1781-1782).

VIII. Bibliografia

ALBIOL, S.; *Establiments de Vinaròs: un estudi de dret foral valencià del segle XVII*, Història del Maestrat, 4, Benicarló, CEM, 2003, 279 p.

ANDRÉS ROBRES, F.; *Crédito y propiedad de la tierra en el País Valenciano*, Estudios universitarios, 25, València, Alfons el Magnànim, 1987, 341 p.

ANES, Gonzalo; *Cultivos, cosechas y pastoreo en la España moderna*, clave historial, 6, Madrid, Real Academia de la Historia, 1999, 430 p.

ARDIT, M.; "L'agricultura del set-cents. Entre la tradició i el canvi" *Història del País Valencià*, vol. IV L'època borbònica fins a la crisi de l'antic règim, Barcelona: Edicions 62, 1990, p. 35-69

-- *Els homes i la terra del País Valencià (segles XVI-XVIII)*, Biblioteca d'història dels Països Catalans, 7 (E. Belenguer, dir.), Barcelona: Curial, 1993, 324 p.

BARREDA AYMERICH, M.; *Masovers i pobletans de Culla. Reproducció social i relacions de reciprocitat a finals de l'Antic Règim*, Col·lecció universitària. Geografia i història, Castelló, Diputació, 2006, 154 p.

BARREDA EDO, P. E.: "Els Establiments de la Torre d'en Besora" *Estudis Castellonencs*, 7, Castelló de la Plana: Societat Castellonenca de Cultura, (1996-1997), p.427-489

BENITEZ SANCHEZ-BLANCO, R.; "Rentabilidad de una pequeña explotación agraria en Vall de Uxó, 1721-1739" *Anales de la Universidad de Alicante. Historia moderna*, 2, Alicante, Departamento de Historia moderna, 1982, p. 57-81

BERNAT, J. S. I M. A. BADENES; *Crecimiento de la población valenciana (1609-1857): anàlisi y presentació de los censos domgráficos*, Alfons el Magnànim, 1994, 360 p.

BLOCH, Marc; *La tierra y el campesino. Agricultura y vida rural en los siglos XVII y XVIII*, Barcelona, Crítica, 2002, 509 p.

BORJA Y ARÁNDIGA, Joan; *Breve resolución de todas las cosas generales y particulares de la Orden y Cavallería de Montesa*, València, Alfons el Magnànim, 2004, 246 p.

CASTELLÓ TRAVER, J. E.; *El País Valenciano en el censo de Floridablanca (1787). Analisis demográfico, organización y presentación de los datos locales*, Alfons el Magnànim, 1978

CONSTANTE, J.-L. i V. MESEGUER: "Un molino aceitero de 1606 en Cervera del Maestre" *BCEM*, 1, 1983.

DD.AA.; *Estructuras agrarias y reformismo ilustrado en la España del siglo XVIII*. Actas del seminario de Segovia sobre agricultura e Ilustración en España, 14, 15 y 16 de septiembre de 1988, Madrid, MAPA, 1988, 819 p.

FERRERES I NOS, J.: "La franquesa de Cervera del Maestrat de 1362 i altres dades d'interés" *BCEM*, 21, Benicarló, CEM, 1988, p. 47-55

-- *Territori, població i economia de la Batllia de Cervera a l'edat mitjana*, Sèrie d'història del Maestrat, 11, Benicarló, Centre d'Estudis del Maestrat, 2009, 539 p.

FONTANA, J.; *La quiebra de la monarquia hispànica*, Barcelona, 1983, 186 p.

GARCIA SANZ; "El censal" *BSCC*, 37, Castelló, 1951

GUINOT RODRIGUEZ, E.: "La ramaderia al Maestrat Medieval: entre l'expansió i la crisi" *Estudis castellanencs*, 5, Diputació de Castelló, 1993, p.255-273

LACARRA, J. i altres; *Les observacions de Cavanilles dos-cents anys després*, llibre primer, València, Bancaixa, 1995, 301 p.

LACROIX y VIDAL, J. de; *Memoria que contiene la indicación de montes del Reyno de Valencia: clase, calidad, uso y abundancia...* Valencia, Benito Monfort, 1801

MUCHARAZ POU, M.; "La agricultura del Maestrazgo en el siglo XVIII" *BCEM*, 12, Benicarló, CEM, 1985

PEREZ BORREDÁ, José; *Fragmentación de la propiedad agraria y estructura social en el secano valenciano*. Vallada, siglos XVI-XIX, estudis universitaris, 94, València, Alfons el Magnànim, 2004, 385 p.

PIQUERAS, J.; *La vid y el vino en el País Valenciano*, València: Alfons el Magnànim, 1981, 309 p.

RABASSA VAQUER, C.; "Funcions econòmiques del Port de Peníscola durant la Baixa Edat Mitjana", *XVIII Congrés d'història de la Corona d'Aragó*, València, 2004, p. 1.269-1.290

-- "Estructura agrària de Culla, 1431-1504" *Boletín de la Sociedad castellanense de cultura*, t. LXXXI, jul-des, Castelló, 2005, p.486-521

ROMEU LLORACH, J.; "La agricultura del País Valenciano a finales del siglo XVIII. El caso del Maestrat" *Butlletí del Centre d'Estudis del Maestrat*, 3, Benicarló: CEM, 1983

SANCHEZ ADELL, J.: "Algunos aspectos de la práctica ganadera medieval en tierras castellanenses" *Estudis castellanencs*, 5, Diputació de Castelló, 1993, 349-393.

SANMARTIN BESALDUCH, A.; "La qüestió del censal a l'esglèsia parroquial de Cervera durant el segle XVIII", *Butlletí del Centre d'Estudis del Maestrat*, 12, Benicarló: CEM, 1985, p.71-78

-- "La renta feudal en el Maestrat Vell de Montesa durante el transito entre la Edad Moderna y la Edad Contemporánea I", *BCEM*, 30, Benicarló: CEM, 1990, p. 53-71

SANZ, J.V. i V. R. CABALLER; "La fabricació de la calç a Alcalà de Xivert" *BCEM*, 2 Jornades d'estudi del Maestrat, t. II, 1991. p.85-101.

SORLÍ MOLINER, C.: "Toponímia rural de Cervera (Baix Maestrat)". *Treballs d'investigació sobre el valencià*, 2008, Acadèmia Valenciana de la Llengua

-- "El regadiu al nord de Castelló: les sènies de Cervera" *BCEM*, 79, Benicarló, CEM, 2008, p. 71-108

-- "Vocabulari i diccionari terminològic relacionat amb el regadiu a l'Alt i Baix Maestrat" *Treballs d'investigació sobre el valencià*, AVL, 2009

-- *Estructura agrària d'un municipi valencià de secà: Cervera a la segona meitat del XVIII*, tesina de màster, Història i identitats al Mediterrani hispànic (XV-XIX). Dir. Carmen Corona, 2010, 64 p.

SORLÍ MOLINER, J. J.; *Assagadors antics de Cervera del Maestrat*, Estudis d'etnologia del Maestrat, 2, Benicarló, Centre d'Estudis del Maestrat, 1998, 99 p.

